

Mål & Mæle · 4

13. årgang 1991

Det har de aldrig sagt

'Play it again, Sam', siger mange amerikanere og tror, at de citere Humphrey Bogart. Men sådan har Bogart aldrig sagt. Det kan man læse i bogen *They never said it* af amerikanerne Boller og George. Det rigtige citat kender danskere, der ser filmmagasinet 'Bogart'. Men der er mange andre feljcitater i omløb. Erik Hansen har samlet nogle side 6

Dansk udtale er mærkelig

Efter at have arbejdet med *Den store danske udtaleordbog* i 18 år er hovedredaktøren, Lars Brink, blandt andet blevet overbevist om, at dansk udtale er mærkelig. Læs hans begrundelser og beretning om ordbogens historie og principper side 10

Den dér, du ved

Vi siger ikke mere end højst nødvendigt. Vi underforstår en masse. Det kan blive besværligt, morsomt eller pinligt, hvis man ikke automatisk underforstår det samme. Lars Henriksen har skrevet om underforståelser side 15

Debat om sprog

I foregående nummer af Mål og Mæle opfordrede Mogens Føns i en artikel til debat om godt sprog. Tegneren og psykologen Anne Maj Nielsen skulle illustrere artiklen, men havde problemer. Hun skriver hvorfor side 22

Dansk syd for grænsen

"Han lavede kørekortet i går" kan man sige blandt dansktalende syd for grænsen og mene, at 'han tog kørekort i går'. Det er klart nok et dansk, der er påvirket af tysk, men det er også et dansk, der fungerer som samlingspunkt. Læs side 24

Dobbeltkonfekt og anden overflod

Nogle ord synes at gentage sig selv. Og andre ord har dble, som synes helt overflødige. Noget af denne overflod har sproghistoriske årsager. Læs side 29

Sprogligheder ... 2

Skæve citater ... 6

Den store danske udtaleordbog 10

Sproget – det er bare toppen af isbjerget 15

Billedsprog skal læres 22

Sydslesvigdansk – et blandingsprog . 24

Overflod og overfrakker . . 29

Sprogviden 32

Byder man netop på vej hjem fra børnehaven et barn at skulle konkurrere med vejrudsigter, hitlister og andet radiostof, skal man i hvert fald ikke undre sig, hvis barnet har svært ved at aflægge den kraftige stemmestyrke, det har anvendt på institutionen.

Jørn Lund

SPROGLIGHeder

? Kære Mål & Mæle.

I Mål & Mæle 1990 nr. 2 side 32 i "Sprogviden" lyder spørgsmål 8c: *Merudgifterne blev over 2 mio. kr. højere end beregnet.*

Forfatteren svarer, at vrøvlet i denne sætning er, at man ikke planlægger merudgifter.

Det er noget vrøvl.

Ordet *planlægge* betyder ikke det samme som *beregne*. Men det vil jeg ikke hæfte mig ved.

Jeg vil gerne bringe forfatteren væk fra den teoretiske sprogvidenskab og ud i den praktiske verden.

Tag fx byggebranchen. Her er det ganske almindeligt, at man planlægger merudgifter. Kunden ved det bare ikke, før regningen præsenteres. Et fransk entreprenørfirma er berygtet for sine merudgifter. Derfor blev det vraget af A/S Storbæltsbroen.

Et helt konkret hjemligt eksempel er Herlev Sygehus.

Man planlagde at bygge sygehuset og beregnede udgifterne ved byggeriet. Da man var halvfærdig med byggeriet, opdagede man, at der ville komme en mængde merudgifter for at færdiggøre sygehuset. Så beregnede man disse merudgifter, men inden sygehuset stod nogenlunde færdigbygget, var udgifterne langt overstegede de beregnede merudgifter.

Ved byggeriets afslutning kunne man helt sprogligt (og regnskabsmæssigt) korrekt konstatere at:

Merudgifterne blev over 100 mio. kr. højere end beregnet.

Med venlig hilsen
Henning K. Frederiksen
Frederikshavn

! Kære Henning K. Frederiksen. Det er helt rigtigt. Først når et projekt er gået i gang, kan man begynde at beregne eventuelle merudgifter. Og disse merudgifter kan selvfølgelig fortsat ændre sig undervejs, sådan at de fx ender med at blive højere end beregnet. Derfor skulle opgaven have gjort det klart, hvornår de omtalte merudgifter var beregnet. Hvis det var ved projektets start, ville det oplagt være noget sludder.

CE

? Kære Mål & Mæle

Hermed nogle spørgsmål, foranlediget af et fænomen jeg ikke har set behandlet nogen steder.

For tiden genudsender DR en række samtaler med danskere, optaget i fyrreerne og halvtredserne. Alle lyttere lægger nok mærke til, at "de taler gammeldags"; og ud over, at vore fjerne forfædre nok blev instrueret om at tale tydeligt, er det også påfaldende, at tonefaldet er så iørefaldende anderledes: uden store udsving, med faldende tone i slutningen af en helhed, med tøjlet lidenskab, reserveret...

Fænomenet, at danskere (i hvert fald dem fra medierne) for en genera-

tion siden talte i mol (sadan kan jeg bedst beskrive tonen) – og nu i dur, slog mig med forundring, en dag den danske mediedame Ulla Dahlerup blev interviewet i TV om det skadelige i løbsk bistandshjælp. To dage før havde jeg nemlig hørt og set hende i en af Paul Hammerichs "Gamle Danmarks" udsendelser – her var hun – ca. 1968 – også opbragt og selvsikker – men talte som man gjorde dengang: i mol! – Men bistandshjælpen blev sabled ned i dur.

Mine spørgsmål er fx: hvad er det jeg har hørt? – Har andre hørt det samme? Hvordan har de så beskrevet det hørte? Er fænomenet behandlet skriftligt? Gælder sagen kun københavnsk? Kendes fænomenet fra andre sprog/tider? Hvad kan forklaringen være (overgang fra feudalfatalistisk almuesamfund til selvpromoverende velstandsdo.?)

– Min svoger, der er rumæner og musiker, siger, at der er noget om det.

De bedste hilsner

Mogens Jensen

Allerød

! Kære Mogens Jensen

Jeg kender ikke til undersøgelser af tonegang – heller ikke i andre sprog – som henviser til toneart (dur og mol), og kan heller ikke selv forbinde noget med det. Men jeg kender til ét forhold i tonegangen, som med sikkerhed har ændret sig i københavnsk rigsmål inden for ca. de sidste 50 år, og som jeg gætter på er det, der ligger bag spørgerens indtryk. Bemærk, at hvad jeg siger i det følgende gælder forholdene i neutral talestil, og at sammenligningen holder sig til talere indenfor samme aldersgruppe (25-50 årige) og sociolekt (middelklassens sprog). Det udelukkes heller ikke, at der er enkelt-

individer, der unddrager sig den generelle beskrivelse.

Det var tidligere sådan, at de betonede stavelser i en ytring havde relativt højere tonehøjde end de ubetonede ('højtone'). Det er beskrevet i adskillige fremstillinger. Nu er forholdet imidlertid det omvendte: en betonet stavelse har lavere tonehøjde end de følgende ubetonede stavelser.

Der er den almene vanskelighed ved redegørelser for tonegangens historiske udvikling, at tonegang ikke kan noteres i skriften. D.v.s. normalt kan man ikke følge tonegangen længere bagud i tiden end til de første fonografiske optagelser. Men der er ingen grund til at antage, at forandringer af den art, jeg har beskrevet ovenfor, ikke også skulle have fundet sted tidligere, og heller ikke til at tro at fænomenet ikke skulle kendes fra andre dialekter og sprog. Det er derimod meget svært at give sikre forklaringer på sådanne forandringer. I det konkrete tilfælde antager man, at det er mønstret i lavkøbenhavnsk, der har bredt sig til middelklassen, men hvorfor det er sket, og hvorfra lavkøbenhavnsk fik sin 'lavtone', er det vanskeligt at udtale sig om.

Nina Grønnum

Institut for Almen og

Anvendt Sprogvidenskab

Københavns Universitet

? Kære Mål & Mæle

Bliver vort sprog fattigere?

Eller er det mig, der er forstokket og gammeldags?

Det gode ord *vor* med bøjningerne *vort* og *vore* har tidligere i talesproget ofte været erstattet af det upræcise *vores*. Nu ser jeg oftere og oftere *vores* anvendt også i skriftsproget – og jeg væmmes ved det.

Sidst har jeg i Mål og Måle nr. 2 i Henrik Holmbergs og Erik Møllers artikel *Sociale udtalevariationer i København*, med smerte set, at forfatterne konsekvent har anvendt *vores* og ikke en eneste gang *vor*, *vort* eller *vore*. Det kan jo ikke være fordi de kun kender talesproget. Er det fordi nutidens sprogfolk snopper for gadesproget?

Nu mangler jeg næsten kun at opleve degnen og præsten i kirken sige "Vores Fader, du som..."

Med venlig hilsen
Henning K. Frederiksen
Frederikshavn

! Kære Henning K. Frederiksen
Nej, *vort* sprog bliver ikke fattigere, tværtimod. Og en af grundene er såmænd at vi har fået formen *vores* ved siden af *vor*, *vort*, *vore*.

Den bøjede form er den ældste og den eneste vi har indtil ca. 1500, da *s*-formen dukker op. Det er altså ikke noget der lige er sket. I flere hundrede år brugte man lystigt *vor/vort/vore* og *vores* mellem hinanden uden at hade den ene og elske den anden form. Ikke engang de strikseste grammatikere fra 1600- og 1700-tallet havde noget imod *vores* og tog trofast ordet med i deres bøjningslærer. Om det så var kongen selv, så sluttede han som regel sine skrivelser med vendingen *Under vores kongelige Haand og Segl*.

Men til trods for at *vores* altså hørte til i de bedste kredse og ikke på nogen måde var gadesprog, er der nogen der o. 1800 får den idé at *vores* er forkert, og de indleder gennem skolerne en udryddelseskampagne. Vi ved egentlig ikke hvad der ligger bag, men aktionen lykkedes i et vist omfang, idet *vores* faktisk forsvinder fra ordbøgerne; først i 1923 får det lov til at komme

med i Retskrivningsordbogen, hvor det siden har været, naturligvis ved siden af *vor/vort/vore*.

Situationen nu er den at folk der mener noget med deres sprog, bruger *vor/vort/vore* i mere formelle eller ligefrem højtidelige sammenhænge: *vor dronning*, *vort modersmål*, *vore medmennesker*, men *vores madpakke*, *vores engelsklærer*. Vi har altså fået en nuanceringsmulighed som skyldes valgmuligheden mellem *vor* og *vores*. Derfor er *vores* naturligvis en gevinst for sproget, en berigelse! Og netop derfor drømmer ingen om at sige "Vores Fader, du som..."

Selv skriver jeg altid *vor/vort/vore* – også hvor jeg finder det stift og kunstigt. Det skyldes at jeg efterhånden ikke orker at lade mig skælde ud for at udtrykke mig naturligt.

Når De skriver at De væmmes ved *vores*, så er det naturligvis sandt. Men jeg kan forsikre dem for at der er mange som ville væmmes ved *vor computer*, *vort cykelskur* og *vore gummistøvler*. Jeg kan ikke afgøre hvem der væmmes mest kvalificeret.

Og så lige en ting til: *Jeres* er en form helt på linje med *vores*. Tidligere havde vi *jer datter*, *jert hjem* og *jere børn*, men nu altså *jerens* over hele linjen. Væmmes De også ved *jerens*? Og hvorfor egentlig ikke?

EH

Løsninger

- a) Det korrekte er at komme så nær til fransk som muligt: *angtrekåht*, med tryk på sidste stavelse og langt å.
- b) Kun *bidsk* og *smudsket* skal have stumt d. Se selv efter i Retskrivningsordbogen!
- c) 1. for nylig, 2. lovlig, 3. omhyggeligt, 4. årlig/årligt. Se selv efter i Retskrivningsordbogen s. 567-71
- d) 1. Der har igen været uroligheder i den polske Østersøby Gdansk. (Retskrivningsordbogen s. 587-88)
2. Politiet har endnu ikke fået klarlagt, hvor mange af de anholdte personer der har haft med hærværket at gøre. (Retskrivningsordbogen s. 579-80)
3. Statsministeren har haft forhandlinger med Socialdemokratiets formand, Svend Auken. (Retskrivningsordbogen s. 587-588)
4. Hvornår på dagen demonstrationen skal finde sted, er endnu ikke fastlagt. (Retskrivningsordbogen s. 579-80)
- e) Der bruges -nt når ordet betegner en der gør noget: *demonstrant*, *garant*; men -nd når ordet betegner en der bliver gjort noget med: *eksaminand*, *konfirmand*. Og det vil sige at *arrestant* er en undtagelse!
- f) *Forsanling* betyder først og fremmest 'menighed', men kan også betyde 'forsamling'; *givetvis* betyder 'naturligvis'; *killing* betyder 'gedekid'. *mangel* er en rulle til at rulle tøj med, men *sända* betyder såmænd 'sende'.
- g) *Lokke* hører ikke med i familien. De tre andre ord er beslægtede, og fællesbetydningen er noget med at lukke eller slutte; det passer også på *lykke* i betydningen 'skæbne'.
- h) Sætning nummer 3 er pleonastisk, dvs. den indeholder en dobbelthet: enten *særlig* eller *mest* kan udelades.
- i) Formerne *hang* og *hængte* er brugt korrekt i alle sætningerne, også i nr. 3. Man har engang forsøgt at indføre den regel i dansk at man skulle bruge *hang* når der ikke er noget genstandsled, og *hængte* når der er genstandsled. Men det er en kunstig regel, for lige siden oldtiden har *hængte* uden genstandsled været almindeligt. Retskrivningsordbogen 1986 har indsat *hængte* i sine gamle rettigheder.
- j) *Redundans* er sproglig overskudsinformation, nemlig det der gør at man kan forstå en meddelelse selv m viss dle af ordene flder bor.

Mål & Mæle

Redaktion:

Erik Hansen, Ole Togeby, Carsten Elbro

Tegninger: Anne M. Nielsen

Ekspedition: G.E.C. Gad, Strøget Dansk og Udenlandsk Boghandel AS, Vimmelskafte 32, 1161 København K.

Telefon 33 15 05 58 Giro 1 00 00 55

Tryk: Hans Jørgensens Bogtrykkeri København.

Mål og Mæle udkommer 4 gange om året, og abonnementsprisen er kr. 128,00 pr. årgang. Man kan tegne abonnement ved at skrive eller ringe til Gads Boghandel. Hertil retter man også henvendelse om adresseforandring eller fejl ved bladets levering. Eftertryk af tekst og illustrationer er tilladt når kilden angives.

Skæve citater

Ordene *citat* og *citere* kommer selvfølgelig fra latin. Det latinske udsagnsord *cito* betyder oprindelig 'kalde for retten som vidne', og den betydning kan engelsk *cite* stadig have. Først senere kommer betydningen 'citere', men det er ikke svært at se forbindelsen: Man henter en autoritet ind i sin egen fremstilling ved at bringe en udtalelse eller et tekststykke der kan understøtte ens fremstilling.

Det vil derfor i reglen være autoriteter man citerer: Biblen, Shakespeare, Kierkegaard, finansministeren, Grundtvig osv., og i de ægte, centrale citater har vi den korrekte ordlyd, angivelse af citatets begyndelse og slutning, og forfatteren eller oprindelsesteksten nævnes udtrykkelig: "Som Dario Fo siger: [citat] "Når man står i lort til halsen, holder man hovedet højt" [citat slut]".

I mange tilfælde er citater dog gledet så grundigt ind i sprogets faste vendinger at den talende kun har en meget uklar fornemmelse af at det drejer sig om et citat, og der behøver ikke ligge nogen påberøelse af autoritet bag. F.eks. er vort dagligsprog spækket med bibelcitater som kun de færreste genkender: "Sluge en kamel" (Matth. 23,24), "en hård hals" (Ap. gern. 7,51), "hans time er kommet" (Johs. 16,21), "hver ting til sin tid" (Præd. 3,1), "ikke ville røre en finger for nogen" (Matth. 23,4), "sætte sit lys under en skæppe" (Matth. 5,15), "få en kamel gennem et nåleøje" (Matth. 19,24), "Der er intet nyt under solen" (Præd. 1,9) osv.

For de fleste er den slags indslag noget på linje med idiomatiske, dvs. faste billedlige vendinger som "træde i spindaten", "tage tyren ved hornene" og "skyde en hvid pind efter".

I disse afblegede og for de fleste anonyme citater finder vi en del eksempler på at noget er gået galt – der citeres forkert når man sammenligner med den oprindelige kilde. Det er dens slags skæve citater som er emnet for denne artikel.

Smeden og bageren

Vi begynder med et hjemligt citat, sådan da. "At rette smed for bager" vil sige at straffe en uskyldig for at lade den skyldige slippe. Grundlaget er den norske digter Johan Hermann Wessels digt "Smeden og bageren" fra 1777.

Det handler om en liden by hvis smed under et værtshusslagsmål har slået en anden ihjel og nu står til dødsstraf. Men byens borgere anfører for dommeren at byen ikke kan undvære sin eneste smed, men der er to bagere, og man kunne jo bare straffe en af dem! Det går dommeren med til, og

"den Bager græd Guds jammerlig, da man ham førte væk".

Jamen, så var det jo bager der blev (hen)rettet for smed og ikke omvendt! Misforståelsen er let at opklare når man kigger efter i selve teksten. Om dommeren står der: "Han bladrer i sin Lov omhyggelig; men finder intet der for sig, hvorved forbuden er, for Smed at rette Bager". Det er jo i orden; men så har man beholdt rækkefølgen smed – bager i det moderne udtryk "at rette smed for bager". Sadan er det gået til!

Skolen eller livet

"Ikke for skolen, men for livet", hedder det jo så klogt. Eller på latin: *non scholae, sed vitae*, thi fra latin stammer dette citat. Ophavsmanden er Seneca den yngre, der levede fra ar 4 f.Kr. til ar 65 e.Kr.

Han var romersk filosof af den stoiske skole og i en periode ansat som opdrager for Nero. Han faldt imidlertid i unåde og blev tvunget til at begå selvmord. I sine *Epistolae morales* udtaler han – mismodigt og sarkastisk – *non vitae, sed scholae discimus*, dvs. 'vi lærer ikke for livet, men for skolen'. Altså en pessimistisk karakteristisk af undervisningen, som næppe ganske har mistet sin aktualitet.

Men skolefolk så chancen i at vende citatet på hovedet, og så fik vi "ikke for skolen, men for livet", et bonmot der egner sig fint både til festtaler og til at blive smækket op med guldbogstaver på facader af skoler og universiteter.

En ko på isen

Her har vi strengt taget ikke at gøre med et citat, men med en anonym folkelig talemåde. Udtrykket forekommer kun i benægtet form: "Der er ingen ko på isen", og betydningen i vore

dage er at der ikke er nogen fare på færde.

Talemådens billede kan umiddelbart give god mening. En ko på isen er en faretruende situation; dels er vægten af en ko en hård belastning, dels må det antages at en ko, selv om isen holder, ikke er i stand til at færdes med elegance på en tilfrossen sø.

Udtrykket er på dansk kun overlevet i den nævnte form. Men meget tyder på at vi har det fra svensk, og at den komplette udgave lyder: "Det är ingen ko på isen, så länge rumpan är i land".

Se, det er jo betydelig mere raffineret.

Nok betyder udtrykket også i den originale version at der ikke er nogen fare på færde, men det er først og fremmest en opfordring til ikke at blive hysterisk og råbe op for ingenting; man skal tage det roligt så længe ikke alt er tabt. Gedigen bondevisdom!

Vandene skilles, åndernes rige og rønnebær som tilforn

"Det er her vandene skilles" bruges i reglen i betydningen 'herfra hører enigheden op'. Altså samme betydning som i vendingen "deres veje skilles". Det er et bibelcitater, nemlig fra 2. Mosebogs beretning om jødernes overgang over det Røde Hav: "Mose udstrakte sin Haand, og Vandene skiltes ad", står der i oversættelsen fra 1871. Sammenlignet med Bibelen er det moderne udtryk ret meningsløst.

Det er Chr. Winthers studentervise fra 1820 man citerer med "Herrer vi ere i Aandernes Rige", og som regel citeres dette omkvæd korrekt. Det skæve ligger i den betydning man tillægger det, nemlig noget med groft åndshovmod hos den akademiske ungdom: "Herrer vi ere i Aandernes Rige, vi er den Stamme, der evigt skal

staa". Men det er en fejllæsning. *Herrer* betyder i denne sammenhæng "aristokrati", og linjen betyder bare at studenterne, som i denne materielle verden er fattige, i den åndelige verden tilhører overklassen, aristokratiet, de mest ansete. Det betyder absolut ikke at de udelukker andre fra denne værdighed.

"De er sure, sagde ræven om rønnebærrene; den kunne ikke nå dem". Det lyder sært, for selvfølgelig er rønnebær sure og beske, det ved enhver. Citatet kendes over det meste af Europa og går tilbage til en fabel af Æsop og senere gendigtninger. Men her er det altid druer, eller – på tysk – bær. Det giver betydelig bedre mening. Hvordan druer er blevet til netop rønnebær på dansk, ved man ikke. Nogle gætter på at det er fordi rønnebær giver et bogstavrim med ræven. Så ville *ribs* da have været bedre. Men de hænger måske for lavt?

”Vor gunst tilforn” – således indledte danske konger før i tiden deres breve til deres undersåtter. Det citeres som regel i den skæve form ”vor gunst som tilforn”, og den mening man nu om dage lægger i det, er ”vær forsikret om min velvilje som hidtil”. Men det er en misforståelse af den gamle vending, for i denne sammenhæng betyder *tilforn* ’først’ eller ’til at begynde med’. Kongen indleder altså sit brev med at skrive ”Allerførst vor gunst”.

”En ulykke kommer sjældent alene”, hedder det – i øvrigt et citat fra en gammel romersk filosof. Men trykket på *én* er ganske meningsløst og må skyldes nogle dunkle fornemmelser af at der som regel kommer mere end én ulykke når det er begyndt at gå galt. Men tager man den moderne formulering på ordet, så kommer én ulykke faktisk nødvendigvis alene!

Man merkt die Absicht...

”Man merkt die Absicht und wird verstimmt”, siger man, måske lidt blæret, på dansk. På tysk hedder det noget andet.

Citatet er fra Goethes drama *Torquato Tasso* (1790). Helten, digteren Tasso, udtaler sig om grevinde Leonore, som han aldrig har følt sig helt tryk ved, og selv om hun har den hensigt at gøre sine venner vel, ”så føler man hensigten og bliver forstemt”. ”So fühlte man Absicht, und man ist verstimmt” (2. akt, 1. scene).

Betydningen på dansk er at man har opdaget en bestemt hensigt med noget som man troede var ædelt og uegennyttigt, og det lader sig vel nogenlunde aflede fra Goethe. Det bemærkelsesværdige er bare at der er dansk tradition for at citere med en grov grammatisk fejl: På tysk kan det umuligt hedde

wird verstimmt, den er til røde streger i tysk stil, det skal være *ist verstimmt*. Men siger man sådan i dansk selskab, bliver man taget for en der ikke kan sine klassikere...

Det gustne overlæg

Hvad betyder det at gøre noget *med gustent overlæg*? Det betyder vel ’med kold beregning’, og udtrykket har klare paralleller i *med koldt overlæg*, *efter modent overlæg*, *ved nærmere overlæg*.

Det gustne overlæg stammer fra Shakespeares Hamlet, fra den berømte monolog hvor Hamlet overvejer at begå selvmord (To be or not to be...3. akt, 1. scene): ”And thus the native hue of resolution/is sicklied o’er with the pale cast of thought”. Det bliver i Edv. Lembckes oversættelse (o. 1900) til ”Beslutningens medfødte Ungdomsrødme/hensygnen mat i gustent Overlæg”. Det gustne overlæg hos Shakespeare er altså de forsigtige overvejelser og betæneligheder som bremser den umiddelbare handlekraft.

Citaterne er artusinders nedslag i sproget. Fortiden taler med når vi taler og skriver, men tidligere tiders tanker, holdninger og anskuelser kommer til os gennem århundredernes filter. Vi lever på forfædrenes visdom og på deres misforståelser.

Erik Hansen
f. 1931

Professor i dansk sprog,
Københavns Universitet

Den Store Danske Udtaleordbog

”Det er en elendig ordbog!” sagde min søn, da han lige havde fået den i hånden. ”Det første ord, jeg slår op, står der ikke!” – ”Og hvad er så det?” spurgte jeg med tilkæmpet ro. ”*Oregano*. Der er nogen, der siger, at det hedder *oREgano*.” 1-0 til David. Ikke fordi der er tale om en redaktionsfejl, vorherre bevares, men sagen er den, at *oregano* er et ret nyt ord i dansk. Det står ikke i de ordbøger fra 70’erne, som udtaleordbogen baserer sin ordudvælgelse på. Det kom først med i Retskrivningsordbogen fra 1986, der rummer ca. 1000 nyere ord, som vi gerne ville have haft med i vores. Men i 1986 var udtaleordbogen forlængst færdigredigeret og sendt til trykning.

Det næste ord, min søn ville slå op, *sphinx*, fandt han heller ikke, men her blev det så 1-1, idet jeg kunne belære ham om, at det er en for ordbogsbenyttelse uomgængelig forudsætning, at man kan stave til ordene.

Historie

Oregano-hullet siger lidt om ordbogens historie. Den begyndte i 1972, da professor Eli Fischer-Jørgensen som fonetiker og formand for Statens Humanistiske Forskningsråd fik ideen og bad Jørn Lund samle en redaktion og realisere den. Hun havde aktivt fulgt Jørn Lunds og mit arbejde ”Dansk Rigsmål”, der offentliggjordes 3 år senere, og mente, at den viden, vi havde oparbejdet, også burde fremlægges i ordbogsform, ligesom hun fandt, at dansk, der var så velbeskrevet som no-

get hovedsprog, også burde have sin udtaleordbog. Vi regnede med at blive færdige med manuskriptet på 2-3 år, i allerværste fald 5 år, men det skulle komme til at tage 10 år. Det var dog en trøst at konstatere, at der kun var medgået 10½ årsværk, hvoraf jeg tegnede mig for de 5½, den øvrige redaktion for resten. I forhold til outputtet, 1659 sider, og andre ordbøger, var tempoet yderst tilfredsstillende, men i forhold til egne mål og forventninger en bet. Ordbogens *via dolorosa* lå imidlertid ikke bag os, men foran. Det kom til at tage 3 år at få trykningsstøtte og 5 år i trykken. Her triumferede Murphy: Alt hvad der *kunne* gå galt, *gik* galt. Men nu er det fortid.

De bedste minder er fra redaktionsmøderne i 70’erne på Nørre Vold og Frue Plads hver onsdag eftermiddag. Redaktionen samarbejdede ualmindelig godt, og der opstod mærkværdigvis aldrig konflikt. Fagligt var vi meget enige, men der var den meningsforskel, at nogle var mere folkelige end andre. Folkepartiet anførtes af Normann Jørgensen (”vi må aldrig glemme fremmedarbejderen”) og støttedes af Jørn Lund. Folkefjenderne talte Heger og Brink (”vi skal elske sandheden højere end det danske folk”). Harry Andersen var tungen på vægtskålen – og den brugte han flittigt. Højest og morsomst gik bølgerne, når der slet ingen faglige kriterier var, nemlig ved personnavne-udvælgelsen (er Trotskij vigtigere end Gitte Hænnings?), og her var det alles kamp mod alle – dog såle-

des at Harry Andersen og Normann Jørgensen nærede en bizar forkærlighed for afdøde skakspillere.

Ordbogens meget venlige brug af *yngre* og *ung*, nemlig=født efter 1930 hhv. 1950, har naturligvis sin historiske forklaring. Til gengæld må de gamle lide den tort at blive kaldt – gamle (født før 1910), eftersom vor tids noa-ord (eufemisme), *ældre*, forbeholdes alle født før 1930. At hoved-udtaleformen er bestemt af personer født i 1930, er der ingen grund til at fortryde (den skal selvfølgelig forynges med tiden), men at finde en handy betegnelse i dag for alle født herefter er ikke let.

Naturligvis har vi justeret ordbogen efter 1982, nemlig ved korrekturlæsningen forestået af Ebbe Nielsen og mig, og tilføjet mange nye ord, men 1000 nye kunne der jo ikke blive tale om. Ordbogen rummer ca. 45.000 ord.

Udfordringen

18 år er længe. Hvordan kan man holde ud at arbejde med ordbog i 18 år? Jamen, det kunne jeg da flere gange heller ikke. Vi har ganske vist alle haft andre gøremål i perioden. Men det, der i trange tider ofte holdt en oppe, var, at selve opgaven er så tiltrækkende. I virkeligheden er de andre nationalsprogs udtaleordbøger ikke for alvor deskriptive, lav-sproget mangler i hvert fald. I den gode amerikanske udtaleordbog for eksempel, der har mange, især geografiske, varianter, savner man ganske lav-amerikansk (Black English). Ikke fordi der er noget ondt i overklassens sprog, men underklassens varianter er jo mindst lige så interessante, og hvorfor dog udelukke dem, når man alligevel har forladt akademiprincippets "Det hedder nu engang..." og er begyndt at botanisere i livets egen flora af udtaletraditioner?

Hertil kommer, at dansk udtale er mærkelig. Som ung var jeg skeptisk over for synspunktet. Var det ikke bare noget, man troede, fordi man kendte danskens krinkelkroge bedre end fremmede sprogs? Efterhånden har jeg skiftet mening. Dansk har en lang række særheder. Vokalerne ligger så tæt og er så mange (ca. 30) som vel overhovedet muligt. Antallet af vokalagtige konsonanter er meget højt, nemlig 4 (blødt d, blødt j, vokalisk r, w), hvilket strider imod den almenfonetiske tendens til, at de lyde, der ikke er stavelsesbærende, altså konsonanterne, heller ikke er så åbne og dermed kraftige som vokalerne. De danske klusiler (b,d,g,p,t,k) adskiller sig fra andre sprogs ved hverken at være fast

MUNKSGAARDS ORDBØGER

Den Store Danske Udtaleordbog

AF
LARS BRINK, JORN LUND, STEFFEN HEGER,
J. NORMANN JØRGENSEN
under medvirken af
Harry Andersen, Ebbe Nielsen
og Suzanne Strange

With an introduction in English

MO
MUNKSGAARDS ORDBØGER

stemte eller ustemte, med derimod bekvemlighedsbestemte mht. stemthed (*er* vi dovnere end andre nationer?), de er end ikke forudset af den internationale lydskrift og kan derfor ikke betegnes adækvat i denne. Andre konsonanter (j,v,r) springer bekvemlighedsbestemt mellem at være stemte og upustet ustemte (dvs. ustemte og svage, fx r i *gro*). Heller ikke de er beskrevet i den almenfonetiske litteratur. Vi har konsonantgrupper, der siger spar to, fx 5 i udlyd: *Ernsts* – vore skandinaviske brødre nøjes med én mindre ved at smelte r og n sammen – ja, teoretisk kunne vi have 6 i samme stavelse, hvis vi dannede ordet *Ernstsk* (*en Ernstsk læresætning*). Og endelig nationalklenodiet, det danske stød, altså det lille knirk, der fx adskiller *Ejner* fra *egner*, også det er unikt.

Alt dette ville alligevel ikke være så spændende at føre til bogs, hvis det stort set afbildedes i skriften. Men det gør det som bekendt ikke. Det er snarere udtalen i den yngre middelalder, der afspejles, og mange ting er helt usynlige i skrift: tryk, tone, konsonantlængde, eller fx hvornår vi i stedet for d bruger "dasket r", dvs. tungespids-r med ét slag (fx i sidste stavelse af *dadum*, men næstsidste af *dadadum*), eller hvornår vi i ord med skrevet *i,y,u* har snæver vokal (*pisk, tyk, hund*), hvornår mere åben (*fisk, dyk, sund*).

Morsomt har det også været at fange talesprogsord i flugten. Et sådant ord er fx *mm* II. Det er det ord, der enten betyder 'nej' eller 'det må du ikke!', og som enten udtales med lukket eller åben mund. I betydningen 'nej' er det uengageret, og der vanker let øretæver, hvis børn bruger det til voksne; i den anden betydning bruges det netop af voksne til børn, i modsat fald bør man gøre barnet arveløst.

Stor udfordring lå der også i at prøve at knække alle de faglige nødder, enhver ordbogsredaktør møder. Lingvistikken er jo ikke så eksakt og resultatrig, som den burde være. Vi har skærpet terminologien på området og indbygget et lille lingvistisk leksikon i ordbogen med præcise definitioner af *vokal, konsonant, diftong* (tvelyd), *indlyd, rigssprog, dialekt, individualisme* osv. En så uskyldig ting som den almindelige sammensætnings-streg i ordbøger (*is-bjørn*) volder tit hovedbrud. Er fx *nøjeregnende* en sammensætning eller en afledning? Se svaret s. 989.

Det vigtigste almenlingvistiske problem for en udtaleordbog er: Hvornår foreligger der to udtaler af samme ord, hvornår to forskellige ord? Har man først forladt den elementære, men rodfæstede misforståelse, at udtale er udlæsning af bogstaver, og betragter man talesproget som selvstændigt og primært i forhold til skriften, så melder problemet sig forbløffende ofte. Tager vi en helt tilfældig børnesang (og jeg garanterer, at det var den første, der faldt mig ind): "Jeg ved en lærkerede, jeg siger ikke mer", så er der identifikationsproblemer ved 3 af de 7 forskellige grafiske ord. Er *jeg* og *mig* ægte bøjningsformer af samme ord? Er det trykssvage *en* og det trykstærke *én/een* to udtaler af samme ord? Er *mer* og *mere* to udtaler af samme bøjningsform?

Lad os se lidt på *en*. Traditionen siger to ord, et ubestemt kendeord og et talord (foruden et stedord), og her er traditionen stringent. Argumentet er, at de to udtaler har forskellig betydning (sml. *Jeg har en skjorte, jeg har én skjorte*), og at betydningsforskellen ikke er sådan, at der er tale om bøjningsformer af samme ord. Masser af ord har jo en trykssvag udtale, fx *pund*

(*tre pund kaffe*), og denne trykssvage form har i og for sig en anden betydning, idet den signalerer, at ordet står i et særligt betydningsforhold til de andre. I udtalen har *pund* to betydningskomponenter, der signaleres af hver sin del af udtalen: trykket signalerer syntaks, resten signalerer slet og ret 'pund' – og dét er netop karakteristisk for bøjningsformer af samme ord. *En* og *én* kan derimod ikke analyseres på den måde. Derfor er de to forskellige ord.

Måske dette lille ræsonnement kan antyde, hvilke ordidentifikationsproblemer der gemmer sig i talesproget. Igen og igen har et skriftsprogsord vist sig at dække over flere forskellige talesprogsord, fordi udtalerne viste sig at have forskellig betydning. Se fx *accnt*, *øjensynlig*, *daggammel*, det berømte *nå* eller rekordordet *så*, hvor vi kommer op på 12 bagvedliggende talesprogsord.

-løse *-lø'sa*¹, jysk også *-lø'sa*¹
-løs- (i forlød. fx *HÅBLØSHED*) *-løs-*, distinkt.
 sjældent *-lø's-*, ældre distinkt også *-lø's-*
 Bemærk, at denne afledningsendelse er
 forskellig fra 2.-leddet i sammensætninger
 med adj. *LØS* (som betyder »ikke-fast« fx
HALVLOS).
løsagtig adj. D: *lø's'agdi* =
lø's'agdi

Resultatet

Det første, der springer i øjnene i den færdige bog, er nok, at lydskriften ikke kan læses fra bladet. Sådan må det være, når der er ca. 55 sproglyde, og det almindelige alfabet kun stiller 29 bogstaver til rådighed. Har man slået et bestemt ord op, kan man dog let ved hjælp af tavlen på omslagets inderside komme til klarhed. Hvis man derimod

har lyst til at læse lidt hist og lidt her, er man nødt til at lære sig lydtegnenes værdi, og det indebærer, at man først drager alle sine sproglyde frem af underbevidsthedens mørke.

Lydskriften, kaldet Dania, er specielt afpasset til dansk, så at den afviger så lidt som muligt fra almindelig dansk skrift. Den er derfor meget lettere, for danskere, at læse end den internationale lydskrift. Til gengæld skjuler den umiddelbart nogle af sprogets særheder og er ikke velegnet blandt fagfolk. De lyse danske a'er er almenfonetisk – æ-lyde (fortunegevokaler), men i Dania får de a-tegn. Vokalernes tæthed ses ikke, fordi de får hver sit bogstav. Almindeligt dansk t har en s-bilyd, som alle udlændinge hører, men denne er indbygget i t-tegnet og ses altså kun i definitionen af dette. Osv. Vi har afpasset Dania-lydskriften sådan, at den kun afviger fra den internationale, hvor det er begrundet i dansk ortografi – med et enkelt knæfald for traditionen.

Så er der D-formerne. Hvert oplag begynder med en såkaldt distinkthedsform markeret med et D. Den adskiller sig fra den næste form, hovedformen, ved at være maksimalt distinkt (for et nærmere bestemt flertal), mens hovedformen er såkaldt normal-tydelig. Andre sprogs udtalordbøger giver næsten ingen distinkthedsvariation. Vores prøver at vise hele spektret fra det udmejslede helt ned til – men ikke med – det utydelige. Alle sprog har skalaen. Det er den, der gør, at man kan have lært fransk i 3 år og dog ikke forstå et muk, når man kommer til Paris. Men det er værst i dansk. Der er, udefra set, en forbløffende forskel på det maksimalt – men ikke unaturligt – distinkte og det normale. Vi siger *sødd'* (*søde*) med kort vokal og intet rigtigt e, men

distinkt *søødø*, og at det sidste ikke bare er skolemesterens diktatudtale, kan man høre når små børn råber og synger. Vi siger *skriuu*, *Ibm*, *skrædd(e)*, *fyojhedd* til daglig, men mange kan stramme sig helt op til *skriive*, *Ibøn*, *skraj(e)d* (skreget), *fyyriheed* uden at skabe sig. Det ville være højst utilfredsstillende kun at anføre den ene af formerne. Den distinkte er den mest bevidste og ofte enerådende ved isoleret udtale, men til gengæld meget sjældnere. Ved at lade D-formen, der af naturlige grunde er den mest læsevenlige, stå forrest og adskilt fra resten af artiklen får vi en tydelig høj-rigmålsudtale, som den travle læser kan lade sig nøje med. Vi håber, han læser videre.

Iøjnefaldende er de små tal i artiklerne. Det er noter, der henviser til variantudtaler, der er ret uinteressante for det enkelte ords vedkommende. De er en følge af ordbogens ambition om at udtømme sproget for alle ikke-dialektale udtaler – og af det danske sprogs rigdom. I næsten alle ord med kort å, fx *mund*, *suk*, *ost*, havde det gamle sprog og stadig mange ældre, især jyder, kort o, men det er hverken nødvendigt eller ønskeligt at skrive dem ud hver gang.

Håkon (dansk og norsk fornavn) D: 'hå'kɔn
'hå'kɔn

hån sb. -en D: 'hå'n' =
'hå'n'

hån- D: 'hå'n- =
'hå'n-

hånd sb. -en D: 'hɔn' =
'hɔn'

hand (folkeviser-efterlignende samt spøgende efter nu uddødt L-kbhsk.) 'han'

hænder 'hæn'ɔ¹¹

Bag i bogen er der et afsnit, "Generelle Vekselforhold", med endnu flere variantudtaler. Det er varianter, der er så generelle, at de kan beskrives uden henvisning til bestemte ord. Her finder vi de tørre og våde t'er (*dhante Dhoral tsante Tsora*), Knud Lundbergs stemte s'er (*Ozze du, min søn*), børn og unges sammensmeltning af vokal og blødt d (*jar vdd det ikke*), de nye diftongeringer (*USAg. Der stårw et slot*) og meget andet.

Natbordslæsning?

Den Store Danske Udtaleordbog er en videnskabelig ordbog, men vi har forsøgt at gøre den letlæselig uden at slå af på fordringerne. Udenværkerne, de små 200 siders indledende og afsluttende afsnit, kan aldrig blive folkelæsning, dertil er emnet for svært. Men i den godt 1400 sider lange artikel-del har vi gjort, hvad vi kunne, for at formidle oplysningerne til alle interesserede. Bl.a. bruges der et stærkt begrænset lydtegnsinventar.

Det viser sig, at der er ret kort mellem de mere farverige artikler, dvs. artikler med slutkommentar i almindelig prosa, sjove underopslagsformer af typen *garantrisse*, *cowboyder*, *Dar*, *gar*, *pumptere*, mærkelige ord som *spe* bi-ord, *lampanjeværk*, *huit*, eller udtaler fra særlige miljøer som Det Kgl. Teater, Ehlers Kollegium, bestemte slægter – kort sagt noget for de fonetiske husarer. Forhåbentlig bliver ordbogen derved ikke en, man bare slår op i, men også en, man kan holde ud at læse i.

Lars Brink
f. 1945

Professor i dansk sprog og litteratur
hovedredaktør af Den Store Danske
Udtaleordbog
Islands Universitet

Sproget – det er bare toppen af isbjerget

Om ellipse og underforståelse

Sproget er ligeså nærigt som det er rundhåndet. På den ene side ødsler det med informationer, som fx når oplysningen 'flertal' er markeret hele tre gange i udtrykket *De grønne skove*. Modsat det tilsvarende engelske *The green woods* hvor flertallet kun er markeret i det sidste *s*. Denne slags overdådighed kaldes i sprogvidenskaben *redundans*, dvs. overbestemthed.

Men på den anden side er sproget altså samtidig ekstremt karrigt. Så snart et udtryksmateriale ikke er nødvendigt begynder tendensen til bortrationalisering, borteliminering at sætte ind. Det kaldes i sprogvidenskaben *ellipse*, dvs. udeladelse. H.C. Andersen talte om *Thevand*, på nudansk hedder det bare *te*. For efterhånden som situationen regelmæssigt klargjorde at det var drikken man mente, og ikke planten med et *Vil du have lidt mere te?*, var det ikke mere nødvendigt at markere det sprogligt. På samme måde som ordet *kaffe* uden problemer kan referere til både den færdige drik: *en kop kaffe* og til bønnerne: *Jeg må huske at købe kaffe*. Selv om betydningsvarianten stadig umærkeligt kan skifte, som fx hvis sidstnævnte sætning siges af en der er på vej fra sit bord op til en kø på et cafeteria.

Det der er afgørende for hvilke informationer der udtrykkes direkte i det sproglige, altså for hvordan det sproglige slutresultat bliver, er hvilke underforståelser, forhåndsforståelser der ligger i situationen. Dette sidste vil jeg kalde *Den Kommunikative Ramme*: Vi

tager en masse ting for givne når vi taler, regner med dem som underforstået. I den følgende vittighed fx at en gammel pris er mindre end en ny, hvilket jo ikke behøver være tilfældet. Selv om det ofte er det.

Jeg har for resten endnu en flaske snaps til gammel pris, sagde købmanden.

– Lad mig endelig få den. Der kunne vel ikke blive to?

– Ja, jeg har vist et par stykker, værsgo.

– Det var dejligt. Hvor meget er den for resten steget?

– Steget? Den er faldet 45 øre.

Eller lad os se det samme på en lidt anden måde. Når sprogbrugeren ønsker nogle informationer meddelt kan hun enten hidsætte dem spogligt eller aktivere dem i situationen, i kommunikationsrammen. Jo mere de er tilstede i denne ramme – den fælles underforståelse – des mindre behøver de et sprogligt udtryk. Stamgæsten på værts huset behøver kun at sige *to* eller evt. blot at række to fingre i luften for at udføre en detaljeret sproghandling som 'Jeg bestiller hermed to grønne Tuborg'. Værtshuset er her den del af rammen i kraft af hvilken en sætning bliver forstået som en bestilling. Og ekspeditricens tidligere oplevelser med kunden den del der giver detailbetjeningen 'grønne Tuborg'.

Tilsvarende: Jo færre informationer der kan aktiveres fra en kommunikationsramme, des flere må henlægges til det sproglige udtryk. Fagfolk taler anderledes til hinanden end til offentligheden – forhåbentlig da! I skriften, hvor afsender og modtager befinder sig i hver sin situation, må meget der i en levende samtale kunne underforstås, udtrykkes helt direkte.

I kraft af disse mekanismer kan vi af et sprogligt udtryk – forudsat vi forstår det rigtigt – aflæse noget om rammen, om de forståelser og forhåndsftaler der – ihvertfald i afsenderens opfattelse – ligger i situationen. Tydeligt fx med et skilt på en græsplæne med påskriften: *Græsset må gerne betrædes*. Næmlic af afsenderen regner med at den der læser skiltet har en forhåndsantagelse om at græsset IKKE må betrædes, og det er så denne antagelse afsenderen dementerer med sit skilt.

Den tyske sprogpsykolog Bühler beskriver fænomenet med et fint billede: ”Der dukker sprogøer op i kommunikationens tavse men entydige hav, når en afgørelse mellem flere muligheder skal træffes”. Eller man kunne sige at det sproglige udtryk er en korrektion af rammens underforståelser, som demintet i eksemplet med skiltet.

Denne proces havde jeg engang en tydelig og pudsic oplevelse med. Jeg var gået ind hos en bager og havde blandt de mange kunder mødt en bekendt jeg ikke havde set i meget lang tid. Vi snakkede ivrigt, også mens hun blev ekspederet, og bagerjomfruen gjorde da mine til ikke at ville ekspedere mig, idet hun – på grund af vores snak – gik ud fra at vi var sammen. For at klargøre situationen – så jeg kunne blive ekspederet – var jeg da nødt til at udtale følgende sætning: *Jeg er altså ikke bare med!*

Ordene er således kun toppen af meddelelsens isbjerg. De er styret af rammen og styrer og påvirker samtidig denne.

Når rammen bliver synlig

Denne vekselvirkning mellem ramme og ord er en raffineret sprogøkonomi der ofte er ubevidst for sprogbrugerne. Det er en af grundene til at mangfoldige vittigheder leger med mekanismen. Ved at vise at samme ord i en anden ramme får anderledes betydning, tydeliggøres, bevidstgøres rammens eksistens:

Masochist søger ny partner da den gamle ikke slår til mere!

Eller Storm P.-vittigheden med manden foran buret i Zoologisk Have:

Der står at den ikke må fodres – hvad mon den så lever af?

*– Ved De hvor posthuset ligger?
– Nej, desværre
– Det skal De ikke være ked af.
Nu skal jeg fortælle Dem det:
først til højre, og så tredje gade på
venstre hånd.*

Rammen er det mystiske, det uåndgribelige – en usynlig styringsmekanisme. Der er derfor i sproglivet, i sprogfølelsen en tendens til – bombastisk og stivnakket – at holde fast i ”det man faktisk sagde”. Det er således meget almindeligt at spørgsmålet *Har du en tændstik (jeg kan låne)?* afføder svar

som: *Nej, men jeg har en lighter, Nej men jeg har en du kan få, Ja – og hvornår får jeg den så igen?* osv.

Denne spænding mellem den tilsigtede forståelse af et givet udsagn og aflæsninger, tolkninger på tværs af rammen, er således også tema i mange folkeeventyr, især i forbindelse med aftaler med fanden. Dette kommunikative mysterium optager virkelig sindene. Det er jo også besynderligt at et og samme sprogmateriale kan betyde vidt forskellige ting i forskellige kommunikationsrammer, som udtryk for forskellige kommunikationshensigter – uden at man direkte kan se det.

Da således det samme sproglige udtryk kan være resultat af to forskellige udgangspunkter, skabes der en masse muligheder for tvetydigheder. Disse holdes for det meste i skak af rammen – men vittighederne pirker som nævnt til dem:

– *Vær så venlig at tage min kjole af, James*, sagde grevinden til kammertjeneren.

James tog straks kjolen af.

– *Tag også resten af mit tøj af. Og så er det altså sidste gang jeg finder Dem med mit tøj på. Ellers må jeg fyre Dem.*

Et konstrueret men principielt autentisk eksempel: Der ligger to piber på et bord. To mænd sidder og taler med hinanden. De har medbragt og røget på hver sin pibe. Så skal den ene til at gå og griber efter sin pibe, åbenlyst usikker på hvilken en det er. Den anden tager en af piberne til sig og siger: "Det her er min". "Jamen", siger den første, "det er jo ikke sandt. Det er en du har lånt af Hans!". "Naja", mumler han og kan ikke rigtig komme videre.

Tilsyneladende har han påstået at en pibe der vitterlig ikke er hans, er hans. Eller – begge parter ved godt et eller andet sted at det er noget vrøvl, men de kan let føle sig fanget i hvad de tror er sprogets logik, sproglig korrekthed. For det kræver en del sproglig skønsomhed og ikke mindre evne til at argumentere og analysere sprogvidenskabeligt, at rede disse trade ud.

Sagen er jo at ordet *min* i *denne situation* er det rigtige til at løse problemet. *Min* betyder her 'ikke-din', 'den af piberne som jeg vil insistere på at tage med hjem'. Ligeså klart og rime ligt ordet er her, ligesa usandfærdigt ville det være i en anden ramme hvor emnet var egne og lånte piber.

Og et andet klodset men klargørende eksempel: To mennesker skal til eksamen i kristendomskundskab, og den ene spørger udenfor eksamenslokalet: "hvad var det nu der skete på tredjedagen efter Jesu korsfæstelse?". Svar: "Jesus genopstod". Den samme person ville måske i Ateistisk Diskussionsklub svare helt anderledes på samme spørgsmål – begge gange rime ligt, sprogligt korrekt og *utvetydigt-sandfærdigt!* I den forstand at de nærmere bestemmende underforståelser i begge situationer var klare og tydelige. Kommunikationsrammen i det første eksempel er jo helt bevidst og ubetvivlelig: Hvad er det nu man skal svare når de spørger på den og den måde?

Dette er en situations-ellipse, altså en længerevarende ellipse end hvad man kunne kalde sætnings-ellipsen, der er automatisk og (sædvanligvis) uproblematisk i dagligkommunikationen. Sammenlign følgende svar-alternativer på spørgsmålet: "Hvornår kommer han mon?"

1. "Klokken otte",
2. "Han kommer klokken otte".

Situations-ellipsen er meget mere kompliceret. Den holder sig konstant hele kommunikationssituationen igennem. Lad os tage et velkendt eksempel. Jeg sidder sammen med min datter og kigger i en bog med dyrebilleder. Jeg blader og spørger: "Hvad er sa det?", og hun svarer den ene gang *gris*, den næste gang *løve*. Hvis en tilhænger af logik i sproget skulle dukke op og formane: "Det er aldeles ikke en løve – det er *et billed af en løve*, og det er jo noget ganske andet!" ja så har han udover at forstyrre familielivet afsløret en uhyre sproglig ufølsomhed.

Ved kultur-ellipse kunne man forstå en underforståelse der er helt stivnet og ikke kan udfyldes. Følgende interessante eksempel viser processen her henimod. Vi står på en af gangene på Københavns Universitet. Vi er ude i empirisk ærinde og går ind i undervisningslokale A hvor en student sidder bøjet over en bog. Vi peger på ordet *studium* i teksten, holder mikrofonen hen og spørger: "Hvad er det?" "Det er et latinsk ord", svarer den høflige student. I lokale B sidder en anden student med en bog. Også her spørger vi mens vi peger på ordet *studium* i teksten. Han svarer ordret det samme: "Det er et latinsk ord". Da vi er ude i gangen igen kigger vi på skiltene på de to lokaler. I A er der latinundervisning, i B dansk sproghistorie. Situations-ellipsen i B er ved at stivne til en kultur-ellipse. Også udenfor lokale B kaldes *studium* et latinsk ord, men det er kun rigtigt i denne specialsituation. For selvfølgelig er *studium* et dansk ord. Det er jo kun derfor det overhovedet beskæftiger *dansk* sprogvidenskab, derfor det bliver betegnet som *latinsk låneord* – hvad det jo ikke er i lokale A. Denne kulturelle fastlåsning – også udenfor lokale B – i en bestemt opfattel-

sesvinkel har fx konsekvenser i sprog-rigtighedsdebatten hvor man fx hetzer *et studie* – "Det er jo latin". I lokale A ville *studie* være totalt forkert, ja vi ville regne det for en trykfejl. I lokale B er styringen ikke latinsk grammatik men de danske tilpasningsmekanismer, og vi regner det for en variant.

Ligeledes er fx ordet *mysterium* i én sammenhæng dansk, i en anden latin – og i en tredje græsk, hvis vi fx sidder i lokale A og leder efter græske læneord i latin. Man kan altså ikke bare sige: "Svar mig blot, er ordet latin eller ej?". Det svarer til at spørge om det hedder *ko* eller *hest* – det er pokkers svært at svare på uafhængigt af situationen.

Men den bastante sprogfølelse vil ofte pasta – på tværs af alle rammer, på tværs af al sund fornuft: "Jamen sådan sagde du, og enten er det rigtigt eller også er det ikke rigtigt". Det er urimeligt, det er helt galt. Men det er en reaktion på den svært forståelige kommunikationsramme. Den styrer vores oplevelse og dermed vores handlinger og dog er den usynlig og svært handgribelig. Intet under at mange vittigheder søger at løfte disse hemmelige, direkte mystiske kommunikationsmekanismer op i bevidstheden. Tydelig – og rørende – er historien (5) om den lille dreng der er ude at luften sin hund og møder sin engelsklærer på gaden ved aftenstide.

Engelsklæreren spørger venligt: "Hvad hedder din hund?", og drengen svarer: "Your dog"!

Vi forstar og vurderer altid ud fra en ramme, den ramme vi mener er passende. Drengen vælger her – i sin naivitet eller angst – en forkert ramme. Der sker en misforståelse, en forkert situ-

ationsdefinition, en fejløpfattelse af hensigter. Det er en vittighed, men processen er uden tvivl autentisk. Helt ukonstrueret er det når der i visse ældre grønlandske ordbøger udfor et givet grønlandsk ord står oversættelsen 'perlekæde', mens det viser sig at ordet faktisk betyder 'min datters'. Pludselig bliver på den måde en længst svunden kommunikationssituation helt levende for os. Vi er med ét tilbage hos den venlige grønlander der har svært ved at forstå hensigten med sprogforskerens ophold og spørgsmål i iglooen.

Kommunikationsrammen er fleksibel

Sproget forkorter og fortætter uafbrudt. Hele tiden glider informationer fra rammen ind i ordet, når dette hyppigt bruges i samme ramme. Dette kaldes i sproghistorien at ordet skifter betydning, og det er også rigtigt. Men man forstår bedre mekanismen ved at beskrive det som at samme meddelelseseffekt, samme information efterhånden kan skabes med mindre materiale. På latin skabtes på et tidspunkt ordkombinationen *lac formaticum*, ordret 'formet mælk'. Udtrykket brugtes regelmæssigt om ost og reduceredes efterhånden til *formage*, det der på fransk er blevet til *fromage* og som er lånt til dansk i en anden betydning. Det ord der betød 'formet, dannet' kom til at betyde 'ost'. Jo det er rigtigt men lidt svært at forstå. Det er bedre at sige at denne del af den oprindelige ordkombination overtog helhedens betydning. Efterhånden var det nok blot med den.

I en ofte gentaget kommunikationsramme er det altså muligt – og sker det normalt – at der dannes midlertidige, situationsbestemte ellipser. Nogle glider ind i fællessproget som faste bestanddele, andre bliver ved med at

være bevægelige. Lægen der er ved at give en gruppe mennesker vaccine mod diverse sygdomme, kan således sige til sygeplejersken, idet han peger på en bestemt patient: "Har hun fået den gule feber?". Og der er tydeligvis underforstået et *vaccinen imod...* I næste øjeblik – som svar på en patients spørgsmål – kan lægen igen bruge udtrykket *den gule feber* med sædvanlig betydning.

Ellipseprocessens nære sammenhæng med sprogbrugerens situationsforståelse, ikke mindst oplevelsen af gentagetheden, kan fremgå af dens sårbarhed overfor vold-humor, fordrejning på tværs af kommunikationshensigten. Ved den ovennævnte sætning kan en kvik patient i rummet udbrude: "Nej det har hun da heldigvis ikke. Det er jo derfor hun kommer her!". Og han kan spejde ud i rummet efter bifald og sandsynligvis også få det. Fordi de andre patienter også har følt spændingen mellem de to forskellige oplevelser af ordmaterialet. Men lægen vil sandsynligvis ikke grine med. Han har ikke nogen spænding der skal forløses. For ham er underforståelserne indlysende, velkendte gentagelser. I en bog med vittigheder stod følgende at læse:

De svin der ønskes slagtet i Esbjerg den 28. dec. bedes melde sig på telefon 88.

Fagsprog har ofte ellipser der udadtil, i andre rammer kan være misforståelige. Ovenstående tekst har næppe fremkaldt hverken smil eller hovedrysten i sin oprindelige ramme.

Fra *pars minuta prima* til *minut*

Når to ord ofte bruges i kombination nedbrydes deres grænser og de kommer mere eller mindre til at udgøre en semantisk enhed (og ofte også en trykmæssig enhed). Ordene smitter, som den franske sprogforsker Bréal udtrykker det. Den oprindelige betydning i *begå* er helt neutral: 'at udføre'. Da ordet ofte brugtes med noget negativt som genstand – *begå en fejl, en forbrydelse*, sneg de negative klange sig ind i ordet: *begå*. At *begå en sang* er derfor en – fortærsket – sprogvittighed. Hvis to ord fast udgør samme semantiske helhed kan et eller flere elementer bortfalde og betydningen dog bevares, som vist med ordet *fromage*. Samme proces ser vi i ordet *fersken* der kommer af latin *malum persicum*, ordret 'persisk æble'. Efterhånden blev det tilstrækkeligt at sige "persisk", så forstod man hvad der blev ment. Ligesom det er nok at sige at en studerer dansk, så ved vi nok at det er sprog, evt. litteratur der underforstået.

Et godt eksempel på ellipsens sprogekonomi er ordene *minut* og *sekund*. De stammer via den græske astronom Ptolemæus tilbage fra det babylonske kulturfelt hvor der tidligt opstod en matematik der bygger på 12-tallet, modsat det indoeuropæiske 10-talssystem. Fra denne taltradition stammer cirkelens inddeling i 360°, timen i 60 minutter og minuttet i 60 sekunder. I latinsk oversættelse hed 1/60 af 1 time *pars minuta prima*, dvs. den første formindskede del (*pars* = del, *minuta* = formindsket og *prima* = første). 1/60 af 1 minut havde betegnelsen *pars minuta secunda*, dvs. den anden formindskede del (*secunda* = den efterfølgende, den anden). Det var store klodsede udtryk, og det endte, som vi ved, med *minut* og *sekund*. Det afgørende var blot at ad-

skille de to udtryk. Det spændende er det elliptiske valg. 'Minut' kunne ligeså godt være kommet til at hedde *prima* og 'sekund' *minut*. Det vigtige var blot at adskille de to. Hvilket materiale sproget valgte til det er underordnet, der er ikke nogen speciel semantisk motivation i det.

Ellipsens psykologi og problematik – dens valg af hvad der kan underforstås og hvad der må markeres – illustreres af de nævnte vittigheder. Og det er samme mekanisme der er i gang når vi på en løs seddel eller i lommebogen ser et telefonnummer med tre udrabstegn efter – også ikke mere. Da vi skrev det ned var det klart nok hvem det drejede sig om, så klart at vi glemte at skrive det ned. Senere er underforståelsen gledet ud af vores opmærksomhed – og vi står bare med et herreløst telefonnummer.

Lyst æ-for og mørkt æ-bag

Ellipse-processen er en af sprogets centrale mekanismer, en art sprogets valgplads. Her yder sproget den afgørende dynamisk-evolutionære indsats: at skabe semantiske helheder med minimalt lydligt og ordmæssigt materiale. Det er en meget fintfølelse proces. Det kan man få en tydelig oplevelse af der hvor de andre nordiske sprog har gjort anderledes eller er gået videre. I en norsk bog om takt og tone står der således om kniven: *Den må aldri inn i munnen*. Dansk kan ikke undvære et udsagnsord her: *Den må aldrig komme/tages ind i munden*.

Ikke kun ellipsen men alle sproghistoriske processer foregår konstant i nutiden og resultaterne får derfor nutidig effekt. Forstået på den måde at de forskellige trin i udviklingen får tildelt en funktion i sproglivet. Det kendes helt tydeligt fra det lydligt område.

Når ordet *værelse* er ved at udvikle sig til et udtalt *værelse* bliver der – indtil processen er fuldbyrdet – en stilistisk forskel mellem de to udtaler, mellem de to *forskellige stadier i sprogets evolution*.

Sprogets økonomi gør at der til enhver udtryksforskel er tendens til at opstå en indholdsforskel. Jf. ordparrene *fersk/frisk* og *ferm/frem* hvor sproget lynhurtigt laver semantik på den fonetiske variation. Sml. også *bliver/bliv'r, medens/mens*.

På samme måde ved ellipsen. Der er stor forskel på at sige *tak* overfor *Jeg siger dig tak* (også på engelsk hvor ellipsen endda er mindre: *thank you* overfor *I thank you*). Man kan ikke bare sige at de to udtryk har samme betydning eller at der i *tak* er underforstået et *Jeg siger dig tak*. Sproget har givet dem vidt forskellig værdi, om de end er stadier i samme udtryks udvikling. Dette er tydeligt ved *Vorherrebevars*. Det er en hel selvstændig leksikalsk enhed der aldeles ikke tilnærmelsesvis betyder *Vorherre bevare os*.

Sproget har således indbygget en generel forholdsregel mod at gå baglæns i sproghistorien. Det giver støj. Enten kommer der helt andre betydninger som ved *Vorherrebevars* eller helt andre sociale udtryk som ved *værelse* – eller det kan simpelthen ikke mere lade sig gøre. På dansk hedder det *Gu vil jeg ej*. Ingen ville sige *Gud vil jeg ej*, mens fx *Ved Gud om jeg vil* er mulig.

Sprogets gevinster og opnåede resultater kan ikke bare nulstilles. Når sproget først har etableret ellipsen er de to udviklingsstadier ikke mere synonyme. Når sproget har fået indlagt betydningen 'tevand, tebladsafkog' i ordet *te*, så får det særeffekt at gå baglæns – jf. klangen på nudansk af *tevand*. Eller på en helt anden måde – A siger til B:

"Vil du med en tur ned på stranden og prøve at finde noget af det rav der er skyllet op?". Et helt rimeligt og naturligt dansk spørgsmål hvortil B sædvanligvis vil svare ting som: "Ja", "Nej", "Måske", "Sgu da ikke med dig" osv. Det er noget helt andet hvis B svarer: "Ja jeg vil gerne en tur med ned på stranden og prøve at finde noget af det rav der er skyllet op". Den nævnte dynamik gør at en sådan sætning får en særbetydning. A vil måske sige "Hvad fanden, er du fræk?" eller "Mener du ikke der er skyllet noget rav op?". Det er svært at sige lige hvad en sådan trodsen af ellipse-kravet betyder i situationen. Men det er indlysende at den skaber kommunikativ støj, at den betyder noget helt andet end den elliptiske "Ja", "Ja jeg vil godt", "Ja det vil jeg da gerne".

Sproget ynder ikke at der bliver ladet hånt om det som det har opnået. Hele dets vitalenergi er indstillet på processer som ellipsen, og derfor kommer baglæns sproghistorie på tværs. Det bliver en art tabu.

Men ligesom indenfor kunst betyder forbudsreglerne ikke at et fænomen ikke kan finde sted, men blot at det får særbetydning.

Lars Henriksen (f. 1945)
Cand. mag. og lic. phil. i dansk
og sprogpsykologi.
Aalborg Universitetscenter

Billedsprog skal læres

Kommentar til artiklen: "Billedmedier og sproget" af Mogens Føns

Egentlig skulle jeg jo bare illustrere artiklen. Redaktionen af Mål & Mæle havde endda et forslag til illustrationen, nemlig at billede og sprog har styrke i kommunikationen på to forskellige områder. Det er rart at få forslag, men at illustrere sprogets styrke – i en tegning – er en noget besynderlig idé.

Det kan godt gøres – nok lettest ved at tegningen har karakter af eller benytter sig af tegn (der henviser til noget andet/overfører betydning) fremfor at være konkret oplevelsmæssig billedfremstilling af idéer i teksten.

At konstruere en tegning ved hjælp af tegn er at benytte den mest konventionelle del af billedsproget – det der er udviklet som fælles kulturelle og samfundsmæssige betydningsenheder.

Verbalsprog og billedsprog

Det er ikke tilfældigt jeg benytter begrebet billedsprog. Billedsprog er nemlig – ligesom verbalsprog – noget hvert enkelt individ tilegner sig og udvikler sig med. I relation til kulturens tilbud ændrer og udvikler det enkelte barn på forlæggene, bearbejder kulturens billeder og udvikler sine egne billedudtryk. I kraft af tilegnelsen af billedsproglige konventioner er barnet i stand til at kommunikere med billeder, og andre i samme billedsproglige kultur i stand til at forstå barnets billeder (se f.eks. Pedersen/Köhler: "Børns billedproduktion i en billedkultur", Ulrika 1978).

Mogens Føns opstiller en modsætning mellem billeder og verbalsprog, han finder verbalsproget truet af billedmedierne og at modgiften mod denne trussel er opprioritering af det sproglige felt. Hans udgangspunkt lader til at være en ligevægtsmodel, hvor to forskellige udtryks-, bearbejdnings- og kommunikationsformer bør stå i et bestemt forhold til hinanden. Dette forhold definerer han ikke, udover at det lader til at have været mere ideelt før i tiden, før de elektroniske billedmedier.

Er verbalsproget "bedst"?

Jeg er uenig med Mogens Føns og finder det vanskeligt at illustrere hans artikel loyalt.

Han er fortaler for den gamle tanke, at sproget er bedre i stand til at trænge om bag det tilsyneladende end billeder (som bl.a. den kritiske psykolog Klaus Holzkamp, Berlin, argumenterer for i sit værk "Sinnliche Erkenntnis" fra 1973).

Jeg vil hævde at det for begge deles vedkommende afhænger af hvordan de bruges. At envejskommunikation kan være passiviserende og manipulerende har Mogens Føns ret i – men det gælder både for sprog og billeder. Når billeder måske lettere kan anvendes manipulerende, mener jeg det hænger sammen med, at kun en lille del af befolkningen har lært aktivt at benytte billeder i deres tilværelse. Med god undervisning i formning og mediepædagogik

ser man børn og unge producere og være i dialog med billedmedierne, udvikle deres skelneevne og grundlag for kritisk stillingtagen. Den der lærer at være i dialog med billeder udover barn-dommens produktive perioder, hun kan fordybe sig og forstå billeder og vurdere og kritisere dem. Hun har mulighed for at tage stilling og ikke blot blive manipuleret med.

At sådanne færdigheder og kundskaber skulle udvikles ved at holde sig væk fra billedmedier og i stedet koncentrere sig om det sproglige felt, er en mærkværdig konklusion. Fordybelse og kendskab til billeder i aktiv og produktiv dialog med dem, samt refleksion, analyse og vurdering med sproget som redskab er en frugtbar udviklingsmulighed for begge udtryks-, bearbejdnings- og kommunikationsformer.

Her nærmer vi os så de to kommunikationsformers forskellige styrker.

selig lighed mellem "katte" og "Tom" eller "mus" og Jerry" – at identificere Tom og Jerry som "kat og mus" forudsætter tilegnelse af vor kulturs billedsprog.

Både sproglige og billedmæssige forholdemåder er væsentlige at udvikle. Ikke i modsætning til hinanden, men supplerende hinanden.

Kritik af kommercielt TV, billedfalsknerier og uklare sprogbetegnelser er en væsentlig opgave. Den skal ikke bruges til at argumentere for, at mennesker ikke dygtiggøres overfor billeder, bare fordi billeder benyttes kommercielt.

Tegneren

Anne Maj Nielsen

f. 1958

cand.psych. og kandidatstipendiat

Danmarks Lærerhøjskole

Sprogligt og billedmæssigt – forskellige styrker

- Billeder er konkrete, sanselige fremstillinger og rummer mulighed for fordybelse, genkendelse og indlevelse ud fra betragterens erfaringsverden.

- Sprog er abstraktioner og rummer mulighed for definition, kategorisering og analyse.

Ensidigt fokus på det konkrete kan føre til tab af overblik og perspektiv.

Ensidigt fokus på det abstrakte kan føre til tab af personlig indlevelse og engagement.

Når vi taler om elektroniske billedmedier og reklamer, drejer det sig oftest om fremstillinger af genkendelige figurer. Fordybelse, genkendelse og indlevelse i dem forudsætter, at seeren har lært at sådanne figurer forestiller "noget". Der er f.eks. ikke nogen san-

Sydslesvigdansk – et blandingsprog?

Som Sydslesvigdansk (SyD) betegnes den sproglige variant af dansk, der tales syd for grænsen.

SyD betragtes vel fra dansk side nærmest som en del af rigsdansk, i hvert fald ikke som dialekt og slet ikke som sociolekt eller blandingsprog. Selv om dialekten sønderjysk faktisk er gået stærkt tilbage i Mellemslesvig og efterhånden kun tales af en del af den ældre generation direkte syd for grænsen (jf. f.eks. Ryge Petersens undersøgelse fra 1973), har SyD ikke overtaget dialektens funktion. Derimod har SyD altid fungeret som en slags gruppesprog for en stor del af det danske mindretal syd for grænsen.

Ligesom de fleste andre mindretalsprog har SyD været udsat for en meget stærk påvirkning fra det dominerende sprog (her altså tysk). Resultatet har faktisk været en variant af det danske sprog, som er præget af germanismer og konstruktioner, som ikke er særlig frekvente i dansk rigsmål. Selv udtalen, især prosodien, viser mange træk, der er typiske for tyskere, som har lært dansk som fremmedsprog. Således kan der opstå det indtryk, at SyD faktisk er en slags blandings- eller interferenssprog, altså et sprog, der er præget af påvirkning fra et andet sprog (her tysk).

I det følgende ville jeg argumentere for, at en sådan synsvinkel er temmelig ensidig, selv om der findes en del objektive sprogvidenskabelige grunde, der taler for en sådan fortolkning. I ste-

det for at fordybe denne argumentation, vil jeg hellere gøre opmærksom på en hel anden, væsentlig funktion af SyD for det danske mindretal, nemlig identifikationsfunktionen.

For øvrigt er sproglig interferens typisk for mange andre mindretals- eller nabosprog, f.eks. tysk i Belgien eller fransk i Schweiz.

Argumenter for Sydslesvigdansk som interferenssprog

Det er ikke særlig svært at finde eksempler på sproglig påvirkning af tysk i SyD. For nemheds skyld er de fleste af de følgende eksempler taget fra Hans Christophersens hæfte om "Det danske sprog i Sydslesvig" (1985), fordi alle væsentlige træk af SyD er repræsenteret i dette materiale. Desuden henviser jeg til hans samling på Dansk Centralbibliothek i Flensborg og hans artikel i Mål og Mæle nr. 2, 1979).

En del af de nævnte eksempler lyder ekstremt fejlagtige og træffes næsten aldrig hos tyske studerende, som læser dansk som fremmedsprog.

1. *Skal vi trække vores sko ud?*
[Skal vi tage vores sko af?]
ty. Sollen wir unsere Schuhe ausziehen?
2. *Han lavede kørekortet i går.*
[Han bestod køreprøven i går.]
ty. Er *machte* gestern seinen Führerschein.

3. *Han kastede mig for...*
[Han bebrejdede mig...]
ty. Er *warf* mir *vor...*

Sommetider kan det virkelig være vanskeligt at forstå, hvad den slags sætninger mon betyder. Uden kendskab til tysk vil det ofte være ret svært at gætte sig frem til den rigtige fortolkning.

En del andre fejlagtige konstruktioner, som kan forstås umiddelbart, er dog fælles for dansk som mindretalsprog og dansk som fremmedsprog og oven i købet temmelig hyppige:

4. *Jeg har pakket min frakke ind i kufferten.*
[Jeg har pakket min frakke ned i kufferten.]

5. *Hvor meget har han haft?*
[Hvor meget har han fået
(: drukket/spist)?]

Generelt kan det fastslås, at danskstuderende i Tyskland viser sig at være langt mere forsigtige med at bruge direkte, d.v.s. kun lydligt tilpassede låneord end folk, der taler SyD.

De følgende eksempler kan ikke betegnes som almindelige interferensfejl, men udelukkende som sydslesvigismer:

6. Bilen *springer* ikke *an*.
[Bilen vil ikke starte.]
ty. Der Wagen *springt* nicht *an*.
7. Jeg *søger* mig selv *én ud*.
[Jeg vil gerne *vælge én selv*.]
ty. *Ich suche* mir selbst einen *aus*.
8. Kan du *besørge* mig noget papir?
[Kan du skaffe mig noget papir?]
ty. Kannst du mir etwas Papier *besorgen*?

Det samme gælder for brugen af interferensudtryk, som f.eks.

- 9.
- opklæber* = ty. *Aufkleber* [‘mærkat’]
 - kogerecept* = ty. *Kochrezept* [‘madopskrift’]
 - husmester* = ty. *Hausmeister* [‘pedel, vicevært’]
 - benzinkanister* = ty. (*ditto*) [‘reservedunk’]

Objektiv set kan den slags sprogbrug kun karakteriseres som sjusket og u-dansk, fordi der helt klart findes tilsvarende gloser i [rigs-]dansk.

Derimod kan man have en vis forståelse for, at der bruges udtryk, som der ellers ikke eller ikke direkte findes noget tilsvarende ord for i det danske sprog, f.eks.

- 10.
- TÜV* [det officielle bilsyn hvert andet år]
 - landdag* = ty. *Landtag* [delstatens parlament]

Sommetider overtages de tyske udtryk som direkte citater:

- 11.
- Finanzamt* [‘skattevæsen’]
 - Steuerberater* [‘revisor’]
 - Grundbuchamt* [‘tinglysningskontor’] etc.

Det gælder specielt for betegnelser for lokale institutioner, som f.eks. (11c), fagudtryk og fagsprog i almindelighed.

Særlig de sidst nævnte eksempler (6) - (11) viser klart, at SyD er noget andet end et blandingsprog. Der kan være tale om ‘fejl med system’, d.v.s. fejl,

som optræder konstant og som ikke beror på en mere eller mindre fuldstændig beherskelse af dansk (som det er tilfælde hos studerende, som læser dansk som fremmedsprog). Dertil kommer, at disse systematiske afvigelser i SyD ikke bliver rettet af andre; ikke af dem, som taler samme sprog, men ofte heller ikke af folk med rigsdansk sprogkompetence. Alle disse særegenheder er accepterede som normale ord hhv. konstruktioner, der bruges i Sydslesvig, d.v.s. som regionalismer.

Men disse særegenheder repræsenterer ikke nogen form for dialektal sprogbrug, som for øvrigt også findes i SyD. Dertil hører f.eks. brugen af forholdsord *ved* i stedet for *hos* i rigsdansk.

Sydslesvigdansk – et identifikationsprog

Der findes således mindst fem forskellige typer af afvigelser fra rigsdansk i SyD:

- a. germanismer, som kun kan forstås, hvis man behersker tysk (jf. 1-3),
- b. interferensfejl, der optræder på samme måde hos folk, som har lært dansk som fremmedsprog (jf. 4-5),
- c. sydslesvigismer i form af gloser og konstruktioner, som ligner danske udtryk, men som slet ikke hører hjemme i nogen anden variant af rigsdansk (jf. 6-9),
- d. "tomrumoversættelser" (Christophersen 1985, s. 11f.), hvor der mangler et tilsvarende ord i dansk (jf. 10b) og endelig
- e. citatgloser fra tysk (jf. 10a, 11).

Tomrumsoversættelser og citatgloser/fremmedord fra det dominante sprog er meget karakteristiske for de fleste mindretalssprog (jf. f.eks. amerikansk). De kan betragtes som en slags genvej i den daglige kommunikation. Ved hjælp af disse ord sikres en hurtig og direkte kommunikativ kontakt uden misforståelser.

Der foreligger faktisk en tvangssituation: Hvis man ikke bruger de 'rigtige' ord, d.v.s. de tyske udtryk, som alle andre anvender, kan det ret nemt ske, at kommunikationen slår fejl.

De andre tre kilder med afvigelser fra rigssproget (vanskelige germanismer, almindelige interferensfejl og sydslesvigismer) kan kun forklares rigtigt ud fra den kulturelle situation, mindretallet befinder sig i.

Det er efterhånden en ubestridelig kendsgerning, at begge mindretalsgrupper syd og nord for den dansk-tyske grænse defineres på grundlag af deres bekenden sig til den tilsvarende kultur i nabolandet (jf. København-Bonn aftalen fra 1955). Det er altså ikke længere sproget, der regnes som kriterium, men "sindelaget". Det sker ret ofte, at børn af dansksindede forældre først lærer dansk i den danske børnehave eller, endnu senere, i den danske grundskole. I forhold til deres udelukkende tysktalende miljø er det kun ganske få timer dansk om dagen, der kan bidrage til at danne eller styrke deres danskkundskaber. Der føres stadig klage over, at dansk ikke er hjemmesprog i danske hjem (jf. Meyer 1987, s.5).

Resultatet kan ikke være overraskende: For mange, børn og voksne, er tysk det sprog, der bruges mest uden for børnehaven, skolen, gudstjenesten, eller aktiviteterne i de danske foreninger. Tysk er så dominerende, at

det kan blive svært at opnå en sikker og klart adskilt sprogkompetence i dansk. Desuden er alle medlemmer af mindretallet udsat for samme påvirkning fra det tyske sprog, både mundligt og skriftligt.

Den omtalte indflydelse fra tysk på dansk har – som bekendt – en meget lang tradition: Siden senmiddelalderen har det danske sprog været påvirket af plattysk og i senere tid af det tyske standardsprog. På grund af denne intensive sprogkontakt har dansk sætningsbygning og ordforråd overtaget så mange træk fra tysk, at man kunne få det indtryk, at grænsen mellem de to sprog er flydende. Når en betydelig del af det danske ordforråd i forvejen består af låneoversættelser fra tysk, er det svært ikke at fortsætte på samme måde, hvis der er behov for et ord, der åbenbart mangler i nabosproget.

Set fra denne historiske synsvinkel kan SyD betragtes som en direkte og konsekvent fortsættelse af den tidligere intensive sprogkontakt med det tyske sprogområde.

Sydslesvigdanskere vil gerne være danskere, ikke bare på grund af deres bekenden sig til nabolandets kultur, men også i sproglig henseende. Idet man taler (og til dels skriver) dansk, viser man, hvor man føler sig hjemme. D.v.s., det vigtigste er, *at* man taler dansk så ofte som overhovedet muligt, selv om man sommetider ikke kan finde de passende gloser på dansk, eller selv om man anvender den samme [tyske] ordstilling, både for SyD og tysk. Om der tales præcis efter rigsmålets normer, kommer i anden række.

Over for den tyske del af befolkningen gælder det først og fremmest om at vise, *at* man er dansksindet. Det går

bedst gennem at tale det sprog, der som regel kun forstås af folk, som også er dansksindede.

Således opfylder SyD to væsentlige sociale funktioner: Indbyrdes fungerer SyD som identifikationsprog for alle som føler sig som danskere. Udadtil virker dette sprog, som de fleste tyskere ikke umiddelbart kan forstå, som et middel til at holde afstand til den ellers dominerende del af befolkningen.

SyD kan derfor kaldes et gruppesprog, der fungerer inden for mindretallet som identifikationsprog og som hjælper med til at definere mindretallet over for flertallet.

I en sådan ekstrem situation spiller det ikke længere den største rolle, om rigsmålets normer følges alle vegne: Sproget skal (1) fungere i en til dels helt anden kulturel omgivelse, det skal (2) kunne klare alle kommunikative behov og det skal (3) være effektivt.

Den kommunikative effektivitet kan ofte kun opnås, idet man blander tyske gloser i sproget, eller idet man bruger spontant dannede konstruktioner, som fylder de huller ud, der ellers ville være opstået.

Det afgørende er, (a) at man ikke er tvunget til at skifte til flertallets sprog – det ville ligne en kapitulation – og (b) at det lyder dansk, hvad man taler.

Disse to funktioner spiller den vigtigste rolle. Risikoen for ikke at blive forstået, består faktisk ikke, fordi alle medlemmer af det danske mindretal behersker tysk mindst lige så godt som dansk. En meget høj grad af tosprogethed er altså en vigtig betingelse for, at SyD og dets særegenheder forstås uden store vanskeligheder i grænseområdet.

Til sidst skal der findes en forklaring på, hvorfor disse 'særegenheder' ikke bliver rettet i overensstemmelse med rigsdanskens normer, og hvorfor de oven i købet bliver optaget som fast del af sproget, bl.a. som sydslesvigismer og accepterede germanismer.

Begrundelsen for denne udvikling er meget enkel: Den danske mindretalsbefolkning syd for grænsen har svært ved at finde ud af, om de gloser og konstruktioner, de selv anvender til daglig, er konforme med rigsmålet, eller om det drejer sig om germanismer og almindelige interferensfejl. Hvem skulle hjælpe dem med at finde og rette alle afvigelser fra rigsmålet, når næsten hele befolkningsgruppen taler mere eller mindre på samme måde?

Permanent interferens og en ret hyppig brug af tomrumsoveresættelser og citatord gælder for øvrigt i endnu højere grad som kendetegn for det plattyske talesprog. Der er påvirkningen fra det tyske standardsprog langt stærkere end i SyD, således at det er svært at finde ytringer uden en stor del af lån i form af citatord. Trangen til at tilpasse sig den standardsproglige omgivelse er påfaldende. Ofte høres derfor et sprog, som ikke længere kan regnes som en variant af plattysk, men som blandingssprog ("missingsch").

Det er påfaldende, at det direkte naboskab til Danmark ikke har nogen væsentlig indflydelse på SyD. Den afskærmende virkning over for flertals sproget tysk dominerer helt klart over den grænseoverskridende sproglige kontakt. Det kunne således tyde på, at kontaktfladerne til "genuint" rigsdansktalende danskere ikke er særlig store: Naboerne umiddelbart nord for grænsen taler for en stor dels vedkommende sønderjysk dialekt eller sydjysk regionalprog. De danske tilflyttere fra

"moderlandet" (der bor ca. 10.000 danske statsborgere i hele Schleswig-Holstein) søger ret sjældent kontakt til mindretallets foreninger og institutioner.

Det groteske ved mindretallets sprogsituation er, at det lever i geografisk kontakt med Danmark, men åbenbart uden direkte sprogkontakt!

Kurt Braunmüller,
f. 1948,
professor i nordiske sprog
ved Universität Hamburg

Litteratur

Christophersen, Hans (1979):
"Sydslesvigdansk".

I: Mål & Mæle 6, nr. 2, s. 8-16

Christophersen, Hans (1985):
Det danske sprog i Sydslesvig.
Birkørød: Rostras.

Meyer, Karl Otto (1987):
"Det danske sprog i Sydslesvig".
I: Sprog & samfund 5, nr. 1, s. 3-5.

Ryge Petersen, Søren (1975):
Dansk eller tysk? En undersøgelse af
sprogforholdene i en flersproget
sydslesvig kommune 1973.
Flensborg: Dansk Centralbibliotek.

Overflod og overfrakker

En *krydder* er ikke det samme som en *overkrydder*, der er forskel på en *læge* og en *overlæge*, og at *overvurdere* er noget andet end at *vurdere*.

Men en *overfrakke* er det samme som en *frakke!* Det må der være en forklaring på.

Om sære sammensætninger

Mange ord er sammensatte, dvs. at deres stamme består af to eller flere dele som selv kan være ordstammer:

udhus - dybrød - typegodkende - indenom

Udhus består altså af *ud* + *hus* osv. Det betydningsmæssige forhold mellem delene i et sammensat ord er i de allerfleste tilfælde det at førsteleddet, fx *ud-* og *høj-* er præciserende bestemmelser til andetleddet, fx *-hus*. *Udhus* og *højhus* er en speciel slags huse, og *hus* er overbegreb for *udhus* og *højhus*:

hus

udhus højhus enfamiliehus kulturhus osv.

Denne knappe betydningskarakteristik passer på de typiske sammensætninger. Jeg har set bort fra de få sammensætninger hvor leddene er betydningsmæssigt sidestillede: *marxismen-leninismen*, *rød-hvid*, og man støder på en del uberegnelige betydninger. For eksempel er *løjtnant* ikke overbegreb til *generalløjtnant*, *oberstløjtnant* og *premierløjtnant*.

Der findes to hovedtyper af sammensætninger hvis førsteled ikke er betydningsmæssigt adskillende, nemlig

sammensætninger med pleonastisk førsteled (fx *fodpedal*) og sammensætninger hvis førsteled ikke er pleonastisk (fx *overfrakke*). (Ved "pleonastisk" forstår vi 'betydningsmæssigt overflødig', men begrebet uddybes i det følgende). Det gælder for sammensætninger af denne type at andetleddet i reglen har samme indhold og omfang som hele ordet: En *fodpedal* er det samme som en *pedal*, og en *overfrakke* er det samme som en *frakke*.

Pleonastiske dannelser

er karakteristiske ved at betydnings-elementer i førsteleddet allerede indgår i andetleddet. Indholdet af *beløb* er 'pengesum', og *pengebeløb* er således en pleonastisk dannelse; *periode* betyder i sig selv 'tidsrum', og *tidsperiode* er pleonastisk, eller rettere: pleonastisk-kopierende. Det karakteristiske er ikke kun det overflødigste, men også at førsteleddet kopierer eller dublerer dele af andetleddets betydning. Det er dette jeg i det følgende lægger i ordet *pleonastisk*.

Pleonastiske sammensætninger som de nævnte regnes i reglen for fejl: *borteliminere*, *ringeklokke*, *rundkreds*, *solparasol*. Men dette gælder ikke dannelser som *blomstervase* og *kirkesogn*, de er jo fuldt korrekte.

Forklaringen synes at være at sådanne sammensætninger ikke altid har været pleonastiske. *Vase* har således tidligere kunnet bruges i almindelighed om slanke væskebeholdere; derfor har førsteleddet *blomster-* været betydningsadskillende. Og ifølge Ordbog over det Danske Sprog er den oprindelige betydning af *kirkesogn* 'distrikt

hvis beboere udgør en sognemenighed med egen sognekirke', mens *sogn* er et distrikt der administrativt ikke kun defineres ved kirken, men også politimæssigt og delvis kommunalt.

Det er et større problem at forklare hvorfor ordene *barnedåb* og *barnefødsel* er accepterede som korrekte. Ganske vist findes der også voksendåb, hvorfor *barne-* i *barnedåb* kan opfattes som betydningsadskillende, men det er næppe nogen realistisk forklaring i dansk kultursammenhæng. Noget lignende gælder *barnefødsel*, der snarere ligner ekspressive pleonasmer som *pipfugl*, *futtog*, *buko* osv. Derimod har *barnefødsel* ikke oprindeligt være pleonastisk, idet *føde* også har haft betydningen 'opfostre'; at være *barnefødt* i *Roskilde* betyder at være 'født og opvokset i Roskilde' – altså ikke det samme som at være 'født i Roskilde'. Heller ikke *barnefader* er nødvendigvis pleonastisk, idet ordet især bruges om faderen til uægteskabelige børn.

Fodpedal regnes for ukorrekt, mens korrektheden af *håndgreb* og *håndtag* ikke anfægtes trods deres pleonastiske karakter. I ældre dansk brugtes *tag* om håndgrebet på redskaber og våben, og *hånd-* synes derfor aldrig at have været betydningsadskillende – idet sammenhængen formentlig altid har sikret mod forveksling med det *tag* der betyder 'greb' (fx *snuptag*) og det *tag* som betegner oversiden af et hus.

Ikke-pleonastiske dannelser

Den anden hovedtype har også et ikke-betydningsadskillende førsteled, men er ikke pleonastisk i den forstand at andetleddets indhold kopieres af førsteledet.

Som eksempel kan vi tage *overfrakke*, der har samme betydning som *frak-*

ke. *Over-* er altså overflødigt, men ikke pleonastisk. I sådanne tilfælde er der som regel en simpel sprog- og kulturhistorisk forklaring: *frakke* betegnede tidligere 'klædningsstykke for mænd til at knappe foran og forsynet med (lange) skøder' (Ordbog over det Danske sprog) – altså ikke nødvendigvis yderbeklædning. Det var *overfrakken* derimod, og ordet var en normal sammensætning med betydningsadskillende førsteled.

I det følgende gennemgår jeg et udvalg af sådanne sammensætninger.

Badekåbe: Ordet *kåbe* havde tidligere næsten samme betydning som *overfrakke* i moderne dansk, og *bade-* har været klart betydningsadskillende, hvad det næppe er mere. Men *kåbe* kan ikke bruges i samme betydning som *badekåbe*!

Borddug: *Dug* har tidligere kunnet bruges om alt vævet stof, jf. *sejldug*, *olmerdug*, *flagdug*, *teltedug*. Det usammensatte ord *dug* har nu overtaget betydningen 'borddug', og hertil dannes så *voksdug* eller *plasticdug*, som jo ikke er vævet stof.

Flitsbue: Fra tysk *Flitzbogen*, hvis førsteled er fransk *flèche* 'pil'. Den oprindelige betydning var 'pil og bue', jf. oprindelige *og-*forbindelser som *hestevogn* (hest og vogn), *øllebrød* (øl og brød), *saftvand* (saft og vand).

Gangklæder er et forældet ord, nu afløst af *klæder* (el. *tøj*). Modsætningen *gangklæder* : *sengeklæder* forklarer førsteleddets funktion. *Gangklæder* betød det tøj man gik med.

Kåldolmer: *Dolmer* stammer fra tyrkisk, og den oprindelige betydning er 'fyld', dvs. kødfars, krydret ris eller andet, som er omviklet med et vin- eller

figenblad. Set i denne sammenhæng bliver *kål*-betydningsadskillende.

Pengepung: I moderne dansk er ordet næsten totalt ensbetydende med *pung*, men modsætningen til fx *tobakspung* giver *pengepung* en vis betydningsadskillende funktion.

Redekam: har i al fald tidligere stået i modsætning til *tættekam* og *nakkekam* (et hårsmykke); i moderne dansk er *redekam* og *kam* enstydigte.

Rejsepas og *pas* betyder det samme, og *rejse*-er altså ikke betydningsadskillende. I ældre dansk havde *pas* en videre betydning, nemlig 'dokument udstedt af en myndighed', og særtilfælde af *pas* var fx *afskedspas*, *hjemsendelsespas*, *karantænepas*, *løbepas* ('afskedsgelsesbevis') og *udygtighedspas* ('fritagelsesattest').

Spinderok: En *rok* var oprindelig kun rokehovedet, dvs. den stok på spindeapparatet hvorom råmaterialet svøbtes. Altså en del af hele redskabet, hvis betegnelse fik det betydningsadskillende førsteled *spinde*-.

Suppeterrin: *Terrin* var tidligere en betegnelse for en beholder til øl og vin – ikke bare til suppe, og førsteledet i *suppeterrin* har således været betydningsadskillende.

Trillebør: En *bør* er et gammelt ord for et redskab hvormed man kunne bære en byrde, typisk af form som en *båre*, et ord der i øvrigt er beslægtet med både *bære*, *bør* og *byrde*. Da man erstattede den ene af bærerne med et hjul, opstod behovet for det betydningsadskillende element *trille*- (eller *hjul*-).

Vindskæv (*vind* og *skæv*): Førsteledet *vind*- er beslægtet med *vinde* i betydningen 'dreje'. Sandsynligvis har ordet først betegnet formen på krumgroet ved, dvs. træ som har snoet sig medens det voksede.

Sprog- og kulturhistorie

For en grammatisk analyse er sammensætninger med ikke-betydningsadskillende forled nogle besværlige størrelser, med mindre man affærdiger dem som abnormiteter der ikke kan gøre krav på systematisk analyse.

De uægte pleonastiske sammensætninger, dvs. de der også fra et uhistorisk synspunkt er pleonastiske (fx *fodpedal*), opstår fordi sprogbrugerne ikke er i stand til at foretage en intuitiv betydningsanalyse af ordenes dele – eller analyserer anderledes end standardsproget forudsætter.

De andre af de her behandlede sammensætninger opstår af to grunde. Årsagen kan være rent sproghistoriske betydningsforskydninger; det gælder eksempler som *overfrakke* og *barnefødt*. Eller årsagen kan være ændringer i den ikkespøglige virkelighed, hvor ting opstår eller forsvinder; det har vi eksempler på i *shagpibe* og *trillebør*.

Til sidst et eksempel på at udviklingen kan gå den modsatte vej, således at et ikke-betydningsadskillende førsteled kan udvikle sig til at blive betydningsadskillende. Ordbog over det Danske Sprog har (bind XX sp. 588) ordet *slutfinale* med følgende (konstruerede) eksempel: "Forestillingens slutfinale var et glimrende optog af samtlige optrædende". Det er en klart pleonastisk dannelse, og den karakteriseres da også af ordbogen som *dagl*. Men efter at store sportsturneringer har fået både *kvartfinale* og *semifinale*, er det pleonastiske helt gået af SLUTFINALE.

Erik Hansen
f. 1931

Professor i dansk sprog,
Københavns Universitet.

Sprogviden

- a) Hvad er den rigtig udtale af fremmedordet entrecôte:
[angtrekó] eller [angtrekåht]?
- b) Alle de følgende ord er skrevet med et stumt d; men i hvilke tilfælde er d'et korrekt efter Retskrivningsordbogen?
bidsk – brædt – gridsk – smudsket – svedske – vædske
- c) I hvilke af de følgende sætninger skal de fremhævede ord have endelsen -t
1. Har du været i London for *nylig(t)*?
 2. Jeg synes nu, han er *lovlig(t)* frimodig.
 3. Vi fik dagen efter en *omhyggelig(t)* udskrevet regning.
 4. Hvor meget bruger I *årlig(t)* til rejser?
- d) Sæt korrekt grammatisk komma i disse sætninger:
1. Der har igen været uroligheder i den polske Østersøby Gdansk.
 2. Politiet har endnu ikke fået klarlagt hvor mange af de anholdte personer der har haft med hærværket at gøre.
 3. Statsministeren har haft forhandlinger med Socialdemokratiets formand Svend Auken.
 4. Hvornår på dagen demonstrationen skal finde sted er endnu ikke fastlagt.
- e) Hvilket eller hvilke af følgende ord skal ende på -nd? og hvilket eller hvilke på -nt
demonstran# – arrestan# – eksaminan# – garan# – konfirman#
- f) Af følgende svenske ord har kun ét samme betydning som det tilsvarende danske.
Hvilket? Og hvad betyder de andre?
församling – givetvis – killing – mangel – sända
- g) Af følgende ord er ét ikke historisk beslægtet med de andre. Hvilket ord falder uden for?
lykke – lokke – løkke – lukke
- h) En af de følgende sætninger indeholder en betydningsmæssigt uheldig formulering.
Hvilken?
1. Det ser nu ud til, at vejret klarer op.
 2. Jeg bliver nok nødt til at anskaffe mig en ny cykel til foråret.
 3. Under stormen i sidste uge var det særlig sydkysten der var mest udsat.
 4. Jeg gad dog vidst, om vi ikke skulle kunne skaffe de penge.
- i) I hvilken af følgende sætninger er *hang/hængte* brugt forkert?
1. Hans fremstilling hang ikke ordentligt sammen.
 2. Hvor hang det maleri egentlig før?
 3. Tidligere hængte det på en østjysk herregård.
 4. Er De sikker på, at De hængte nøglen på plads?
- j) Hvad betyder ordet *redundans*?
1. genlyd, ekko og lignende
 2. overskudsinformation
 3. fest ved hoffet

Løsninger findes s.5